

Quranic Allusions and References in Ibn Husam Khusfi's Odes of Divine Unity and Supplication

Alireza Koochi*

Ali Mandegar**

Majidreza Khazaei Vafa***

Abstract

Among the verbal and semantic devices and the various forms of imaginative expression, allusion is one of the most important instruments through which poets swiftly convey their beliefs and ideas to their audience. Therefore, a close reading of the allusions employed in a poet's oeuvre can thus yield insight into the intellectual traditions and ideological underpinnings that inform their work. Following the advent of Islam, the growing familiarity of people with Islamic teachings, together with the interweaving of the Qur'an and Hadith into daily life, created fertile ground for the flourishing of Islamic thought and literary expression. Consequently, allusions to religious and spiritual concepts gradually found its way into poet's works. These allusions not only enriched the thematic and conceptual layers of poetry but also played a significant role in promoting and elucidating religious beliefs. Research has it that that Ibn Husam Khusfi, a prominent 9th-century Shi'i poet, frequently employed allusions to Qur'anic and religious concepts in his diwan. In many cases, his references go beyond a superficial application, reaching into the deeper layers of Qur'anic meaning and reflecting the profound internalization of these concepts in both the poet's mind and verse. Drawing on familiarity with Qur'an-memorization practices, the authors argue that Ibn Husam Khusfi's odes of divine unity and supplication exhibit a particularly direct and intimate connection with the verses of the Holy Qur'an, manifested through nuanced allusions and subtle references embedded within the latent layers of his poetry.

Keywords: Ibn Husam Khusfi; Literary Allusions; Quranic Concepts; Monotheistic Poetry; Supplications.

*Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Birjand, Birjand, Iran. arkoochi96@gmail.com

**Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Birjand, Birjand, Iran. (Corresponding author). mandegar@jaubir.ac.ir

***Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Birjand, Birjand, Iran.

How to cite article:

Koochi, A., Mandegar, A., & Khazaei Vafa, M. (2025). Quranic Allusions and References in Ibn Husam Khusfi's Odes of Divine Unity and Supplication. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 237-260. doi: 10.22077/jcrl.2025.8688.1183

1. Introduction

Allusion, as one of the most widely used literary devices in Persian literature, has always played a significant role in conveying concepts. Persian literary works abound with ideas and motifs rooted in the Holy Qur'an, the narrations of the Prophet's Household (peace be upon them), historical accounts, myths, popular culture, and communal beliefs. Amidst all this, the incomparable principle of *tawhīd*, faith in the oneness of the Lord, as the primary key to entering the fortress of Islam has never been overlooked by the great poets. A significant portion of the religious allusions in their works has been employed to elucidate this fundamental doctrine. Ibn Husam Khusfi's lifetime, which coincided with the Timurid rule in the ninth century AH, together with the relatively more open religious climate of the period; his upbringing in a devout family; his extensive studies in doctrinal and religious matters; his deep familiarity and special connection with the Noble Qur'an and the Prophet's Household (peace be upon them); and his dedication to copying the final divine scripture, all contributed to the emergence of Qur'anic and hadith-based themes in the poetry of this Shi'i poet. Accordingly, thanks to his profound familiarity with the Qur'an, Ibn Husam Khusfi, through his masterful use of Qur'anic allusions and incorporations, endowed his works with a distinctive richness. With his eloquent verses, he beautifully promoted the exalted culture of the Qur'an and the Prophet's Household (peace be upon them). Consequently, in his monotheistic poems and supplicatory odes, which constitute nearly one-eighth of the odes in the diwan of this prominent devotional poet, he was able to fulfill admirably the task of presenting the Almighty God in terms of the existential dimensions of His essence, attributes, actions, and beyond.

2. Methodology

This research was conducted using an analytical-descriptive approach, primarily relying on library resources. It aims to investigate the presence and function of Qur'anic allusions and references in Ibn Husam Khusfi's odes of divine unity and supplication. In doing so, the study first examined the Qur'anic themes present in the monotheistic poems of Ibn Husam's diwan and identified the verses corresponding to these themes. The extracted verses were then categorized according to their thematic function and the doctrinal principles of monotheism. Finally, the relationship between the identified verses and the corresponding verses of the Holy Qur'an was analyzed and explored in depth.

3. Analysis and Discussion

Qur'anic allusions and references in Ibn Husam's supplications can be observed across various thematic sections. These include:

- Verses related to the glorification and praise of God.
- Verses highlighting the manifestation of God's power in creation, referring to phenomena such as the creation of the earth and multiple heavens, the alternation of night and day, the diversity of colors, the raising of the heavens with invisible pillars, the adornment of the skies with stars, the creation of living beings including humans, and similar matters.

- Verses that emphasize God's vast and encompassing kindness and mercy.
- Verses presenting the infinite knowledge of God, portraying the Almighty as the Knower of both the manifest and the hidden.
- Verses addressing divine knowledge and recognition, considering self-knowledge as a path to knowing God.
- Verses referring to the manifestation of God and the Day of Judgment.

4. Conclusion

Ibn Husam's diwan is full of allusions and references to the Qur'an, which not only reflect the poet's deep familiarity with the sacred concepts of the Qur'an and his God-centered life but also imbue his verses with the fragrance of the Qur'an's elevated expressions, situating his poetry firmly within the realm of meaningful religious literature. The use of Qur'anic allusions and references is, of course, not Ibn Husam's only artistic skill; however, alongside the expression of his love and devotion to the noble Prophet of Islam (and his pure household, it is a key factor that has secured his distinguished place among religious poets. He holds a God-centered worldview and has sought, through his artful use of Qur'anic concepts and the teachings of the Prophet's Household (peace be upon them), to articulate his beliefs concerning divine unity and the oneness of God, presenting Him in terms of His essence, attributes, and actions.

تلمیحات و اشارات قرآنی در اشعار توحیدی و مناجات‌های ابن‌حسام خوسفی

علیرضا کوچی*

دکتر علی ماندگار**

دکتر مجیدرضا خزاعی وفا***

چکیده

در میان آرایه‌های لفظی و معنوی و صورت‌های خیال‌انگیز، تلمیح یکی از مهم‌ترین ابزارهای است که شاعران به کمک آن، منظور، باورها و اندیشه‌هایشان را در زمانی اندک به مخاطبان منتقل می‌نمایند و به همین دلیل است که با دقت نظر در تلمیحات مورد استفاده در آثار شاعران تا حد زیادی می‌توان در جهت شناسایی اندیشه‌ها و اعتقادات آنان قدم برداشت و به آبخشورهای فکری آنان نزدیک شد. بعد از ظهور اسلام، آشنایی مردم با اعتقادات اسلامی و آمیخته‌شدن آنان با قرآن و حدیث، زمینه‌ای شد تا برای ترویج اسلام و دفاع از حقانیت آن، قلم‌ها و افکار نیز به میدان بیاید؛ به همین دلیل، به تدریج تلمیحات به مفاهیم مذهبی و دینی در آثار شاعران ورود پیدا کرد و علاوه بر افزودن به غنای محتوایی و مضمونی آثار، نقش مهمی در ترویج و تبیین باورهای مذهبی به عهده گرفت. با تکیه بر واکاوی‌های علمی با روش پژوهش توصیفی - تحلیلی، می‌توان گفت کاربرد تلمیحات مفاهیم مذهبی و قرآنی در دیوان ابن‌حسام خوسفی، شاعر شیعی قرن نهم، در بسیاری از موارد از سطحی‌نگری و ظاهربینی به عمق مفاهیم قرآنی راه یافته و در دل‌وجان شاعر نفوذ پیدا کرده است. شاعر گاه چنان در زوایای پنهان و چندلایه مفاهیم قرآنی، واژه‌پردازی می‌کند که شاید عوام، هیچ‌گاه به سادگی به عمق باور و تسلط شاعر بر این مفاهیم دست نیابند و رسیدن به در معنا و مفهوم مورد نظر شاعر جز برای غواصی آشنا و متبحر که دل به عمق بحر معانی زدن بلد باشد میسر نگردد. نگارندگان معتقدند که در اشعار ابن‌حسام به‌ویژه قصاید توحیدی و مناجاتی او، می‌توان ارتباطی مستقیم و نزدیک با آیات نورانی قرآن کریم را در قالب تلمیح و اشاره به‌ویژه در لایه‌های پنهان، مشاهده کرد.

کلیدواژه‌ها: ابن‌حسام خوسفی، تلمیحات ادبی، مفاهیم قرآنی، اشعار توحیدی، مناجات.

*arkoochi96@gmail.com

**دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند، بیرجند، ایران.

***mandegar@jaubir.ac.ir

**استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول)

***استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند، بیرجند، ایران.

۱. مقدمه

ادبیات فارسی سرشار است از مفاهیمی که ریشه در قرآن مجید و روایات اهل بیت (ع)، مباحث تاریخی، اسطوره‌ها، فرهنگ عامه و باورهای عامیانه دارند. در این میان، اصل بی‌بدیل توحید و اعتقاد به یگانگی پروردگار به‌عنوان کلید اصلی ورود به قلعهٔ مسلمانی، هیچ‌گاه از دیدگاه شاعران بزرگ، پنهان نمانده است.

دوره حیات ابن‌حسام خوسفی مصادف با حکومت تیموریان در قرن نهم، گشایش فضای بازتر مذهبی، پرورش این شاعر در آغوش خانواده‌ای معتقد، مطالعات گسترده او در زمینهٔ مسائل اعتقادی و دینی، انس و ارتباط ویژهٔ او با قرآن کریم و اهل بیت پیامبر گرامی اسلام (ص) و البته اهتمامش به استنساخ آخرین کتاب آسمانی، باعث ظهور مضامین قرآن و حدیث در سروده‌های این شاعر شیعی گردیده است؛ بنابراین ابن‌حسام به برکت این آشنایی عمیق با قرآن با بهره‌گیری استادانه از تلمیحات و تضمین‌های قرآنی، غنای ویژه‌ای به آثارش بخشیده و با اشعار نغز خویش، به زیبایی به ترویج فرهنگ والای قرآن و عترت پرداخته و بالطبع توانسته در اشعار توحیدی و مناجات‌هایش که تقریباً یک‌هشتم از قصیده‌های دیوان این شاعر بزرگ آیینی را تشکیل می‌دهند، به‌خوبی از عهدهٔ معرفی خداوند متعال در ابعاد وجودی ذات و صفات و افعال و... برآید.

۲. تعریف تلمیح

تلمیح در لغت با معانی «به‌سوی چیزی نگاه اجمالی و مختصر کردن» (غیاث‌الدین، ۱۳۳۷: ۲۵۴) و نیز «به گوشهٔ چشم اشاره کردن» (همایی، ۱۳۶۳: ۳۲۸) آمده است. به نظر می‌رسد اولین بار خطیب قزوینی (متوفی ۷۳۹) و پس از او تفتازانی (متوفی ۷۹۱) در مبحث «سراقات شعری» تلمیح را مطرح نموده و آن را اشاره به قصه یا شعری بدون آوردن شرح کامل آن بیان کرده‌اند با این تفاوت که تفتازانی علاوه بر قصه و شعر، مثل را نیز به آن افزوده و آن را اشاره به ضرب‌المثل، بیت یا داستان مشهور دانسته است (تفتازانی، ۱۳۳۰: ۴۷۵) البته که اشاره به آیاتی از قرآن و یا حدیث در اثنای سخن بدون ذکر کامل آن را نیز از گونه‌های تلمیح برشمرده‌اند.

شمس قیس نیز تلمیح را نوعی از ایجاز برشمرده و آن را «دلالت الفاظ اندک بر معانی بسیار» می‌داند (شمس قیس، ۱۳۷۳: ۳۲۵) و در بیانی دیگر نیز «تلمیح عبارت است از بالا بردن خبر شعر با ایجاد زبان شعری، اغراق، اشاره به حوادث تاریخی عصر، معنی‌آفرینی، استفاده از تلمیح در مقام تمثیل و ایجاد زبان رمزی، پنهان‌کاری و ابهام» (شمیسا، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۴-۴۱).

۳. تلمیحات و اشارات قرآنی در مناجات‌های ابن‌حسام

۱-۳: تسبیح و تحمید خداوند

ای به سزا لایق حمد و ثنا ذات تو پاک از صفت ناسزا

(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۵)

آغازین قصیده دیوان ابن حسام خوسفی با حمد خدا و آن را ویژه او دانستن آغاز می‌شود. علامه دهخدا، حمد را شکر، سپاس و ثنا معنا کرده است (دهخدا، ۱۳۹۰: «حمد»). آیات فراوانی از قرآن کریم، به موضوع اختصاص ستایش به خدای بزرگ و بلندمرتبه پرداخته است، اما در این میان با مقایسه معانی و توصیفات مندرج در آیات مربوط، برخی از مفسران معاصر گفته‌اند: «جامع‌ترین حمد در بین آیات مختلف قرآن، آیه دوم سوره حمد؛ یعنی عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» است؛ زیرا عبارت «العالمین» شامل همه عالم خلقت، اعم از آسمان‌ها و زمین و عالم مجردات و مادیات و عالم تشریح و تدوین می‌شود» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۳۶).

ذات تو پاک از صفت ناسزا

تسبیح در لغت به معنای «منزه کردن و دانستن حق است از آنچه شایسته او نیست و پاک دانستن اوست از نقایص وجودی و از آنچه غیر او را کمال باشد» (دهخدا، ۱۳۹۰: «تسبیح»); و نیز به معنای «خدا را به پاکی یاد و وصف کردن و او را از هرگونه بدی و هر آنچه شایسته او نیست دور و مبرا دانستن است» (صفی‌پوری، ۱۳۷۷: «تسبیح»).

در آیات مختلفی از قرآن کریم به برخی نسبت‌های ناروا که به خدای متعال داده شده اشاره گردیده است: نَسَب و خویشی میان خدا و جن قرار دادن (قرآن، صافات: ۱۵۸)، فرزند قایل شدن برای خداوند یگانه (قرآن، زخرف: ۸۱) و معبود دیگری به جای خدا پرستیدن (قرآن، مؤمنون: ۹۱). در آیات دیگری از قرآن، خدا از آنچه او را به ناحق با آن توصیف می‌کنند و از آنچه برای او به‌عنوان شریک قایل می‌شوند و... خود را منزه و مبرا می‌داند. «... سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ» «خدا منزه است از آنچه در وصف می‌آورند» (قرآن، صافات: ۱۵۹). «أَمْ لَهُمْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ» (قرآن، طور: ۴۳). «آیا آنان را معبودی جز خداست؟ خدا از آنچه شریک او قرار می‌دهند، منزه است».

خدای بزرگ را شایسته ستایش دانستن و ذات پاکش را از هر عیب و ناپاکی بری خواندن، اولین قدم جلوه اعتقاد به یگانگی اوست، اما پرواضح است رسیدن به شناخت کامل خداوند، کار آسانی نیست. امام علی (ع) درباره عجز انسان از شناخت ذات خدا می‌فرماید: «سپاس خداوندی را که سخنان از ستودن او عاجزند و حسابگران از شمارش نعمت‌های او ناتوان و تلاشگران از ادای حق او درمانده‌اند. خدایی که افکار ژرفاندیش، ذات او را درک نمی‌کنند و دست غواصان دریای علوم به او نخواهد رسید» (نهج البلاغه، خطبه ۱). «ابن حسام» با بیان این مفاهیم، معتقد است که هیچ‌کس را یارای آن نیست که اوصاف خدای بزرگ را آن‌چنان‌که او شایسته آن است بیان نماید:

آنچه تو شایسته آنی به حق زهره اوصاف تو گفتن که را
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۵)

سخن هرچند بر قانون توان گفت صفات ذات بی‌چون چون توان گفت؟

(همان: ۳۹۰)

ابن حسام خدای مَنان را ولی و مولای بی‌مانندی می‌داند که سزاوار ثنایی شایسته و حمدی بایسته است:

ثنایی کان بود شایسته اولی به نام حضرت بی چون مولا
(همان: ۳۸۸)

«... فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ.» (قرآن، انفال: ۴۰). «... بدانید که خداوند، مولا و سرپرست شماست، چه خوش مولایی و چه نیکو یآوری است.» بنا بر مفاهیم قرآن کریم، فرشتگان الهی گروهی از مخلوقات خدا هستند که تسبیح‌گوی همیشگی اویند. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ» (قرآن، اعراف: ۲۰۶). «آنان که در حضور پروردگار تواند هیچ‌گاه از بندگی او سرکشی نکنند و پیوسته به تسبیح و تنزیه ذات احدیت و به سجده او مشغول‌اند.»

در چمن روضه سبوحیان از گل تسبیح تو جان را غذا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۵).

علاوه بر این، تسبیح خداوند یگانه در تمام ذرات خلقت جاری است و مخلوقات خدا هر کدام به زبان و شیوه خودشان، ذات پاک آفریدگار بی‌منت را می‌ستایند. «تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ...» (قرآن، اسراء: ۴۴). «هفت آسمان و زمین و هر که در آنهاست همه به ستایش و تنزیه خدا مشغولند و موجودی نیست در عالم جز آنکه ذکرش، تسبیح و ستایش حضرت اوست و لیکن شما تسبیح آنها را فهم نمی‌کنید...»

ای نام تو در هر دهنی ورد زبان‌ها اندر حُجُب از درک یقین تو گمان‌ها
هر ذره اشیا که بر او گرد وجودی است تسبیح تو گویند به انواع لسان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

نیست ذراتی که با تسبیح و با تهلیل نیست لیکن اندر سمع انسانی نمی‌یابد مجال
سمع داوودی ببايد تا تواند گوش داشت از درون سنگ خارا صوت بواب جبال
(همان: ۱۵۰)

در ادامه ابن حسام به بازخوانی این مفهوم قرآنی می‌پردازد که انسان‌ها از درک تسبیح‌گفتن موجودات ناتوانند و باید به جایگاهی ویژه که شایسته خاصان درگاه احدیت نظیر حضرت داوود (ع) است رسید تا بتوان با گوش خدایی، تسبیح‌گفتن ذرات عالم را شنید و درک کرد.

«وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ» (قرآن، سبأ: ۱۰). «و ما حظ و بهره داود را به فضل و کرم خود کاملاً افزودیم (و امر کردیم که) ای کوه‌ها و ای مرغان شما نیز با (تسبیح و نغمه الهی) داود هم آهنگ شوید.»

در میان آفریده‌های خدا و به تعبیر آیات قرآن مجید «آنچه در آسمان و زمین است» آوای خوش پرندگان، تجربه‌ای روشن و شیرین است که ناخودآگاه، جلوه‌ای گوش‌نواز و دلنشین از خلقت زیبای خداوند را به ما یادآوری می‌نماید که اگر به گوش جان نبوش کنیم می‌توانیم ترجمانی از تسبیح‌گو بودن و خواندن نکته توحید از دفتر گل، توسط این مخلوقات را به نظاره بنشینیم.

«... وَالطَّيْرُ صَافَّاتٌ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ...» (قرآن، نور: ۴۱). «... و همچنین پرندگان به هنگامی که بر فراز آسمان بال گسترده‌اند هر یک از آن‌ها نماز و تسبیح خود را می‌دانند...».

از دفتر گل نکته توحید تو خواند بلبل که شب آرام ندارد ز فغان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

گرچه رسیدن به درک قدرت خدا در تمام زوایای آشکار و پنهان خلقت، از عهده عقل انسان خارج است، اما بدیهی است که تفکر در جلوه‌های قدرت الهی است که می‌تواند ما را به وحدانیت حضرت حق برساند. امام علی (ع) به اهمیت این تفکر و آثار آن اشاره کرده، می‌فرماید:

آن کس که دل را از همه چیز تهی سازد و فکرش را به کار گیرد تا بداند که چگونه عرش قدرت خود را برقرار ساخته‌ای و پدیده‌ها را چگونه آفریده‌ای و چگونه آسمان‌ها و کُرات فضایی را در هوا آویخته‌ای و زمین را چگونه بر روی امواج آب گسترده‌ای، نگاهش حسرت‌زده، عقلش مات و سرگردان، شنوایش آشفته و اندیشه‌اش در شگفت می‌ماند (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰).

پس باید از وهم و خیال و گمان، گذر کرد و به تفکری جهت‌دار و هدفمند در جلوه‌های قدرت خدا در آفرینش رسید که بی‌شک، گمان‌ها و افکار از درک حق و رسیدن به یقین در مورد ذات اقدس الهی عاجزند و میان این دو، حجاب‌هایی حایل افکنده است. «وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا...» (قرآن، یونس: ۳۶). «و اکثر این مردم جز از خیال و گمان باطل خود از چیزی پیروی نمی‌کنند در صورتی که گمان و خیالات موهوم هیچ از حق بی‌نیاز نمی‌گرداند (و به علم یقین نمی‌رساند)».

و ابن حسام نیز این مفهوم را در مصرعی بیان نموده و می‌فرماید: «اندر حُجُب از درک یقین تو گمان‌ها»

(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

در قفای عزّتش عنقای چابک سیر وهم در تحیر بال‌ها بشکسته پرها ریخته
(همان: ۱۹۵).

ای فهم تیزگام عنان بازکش که وهم در بارگاه حضرت عزّت نیافت بار
(همان: ۱۲۰).

امام رضا (ع) نیز می‌فرماید: «لَا يَقَعُ الاوهام و لا يُدرکُ کَیفَ هُوَ؛ افکار و اوهام بر خداوند

احاطه ندارد و ذات او آن‌گونه که هست قابل ادراک نیست» (بحرانی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۱۷).
در میان جلوه‌های تجلی قدرت خدا در آفرینش، خلقت شب و روز جایگاه ویژه‌ای دارد. «وَأَيَّةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ» (قرآن، یس: ۳۷) «و برهان دیگر برای خلق (در اثبات قدرت حق) وجود شب است که ما چون پرده روز را از آن برگیریم ناگهان همه آنان در تاریکی فرو می‌روند». خورشیدی که به سوی قرارگاه ویژه خود روان است (قرآن، یس: ۳۸) و ماهی که خدا برایش، منزل‌هایی معین کرده تا چون شاخک خشک خوشه خرما برگردد (قرآن، یس: ۳۹) و «لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (قرآن، یس: ۴۰-۳۸). «نه خورشید را شاید که به ماه فرا رسد و نه شب بر روز سبقت گیرد و هر یک بر مدار معینی شناورند»

هر صبحدم که لخلخه‌سایبی کند بهار سبحان من يسبحه الليل والنهار
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

یکی دیگر از نمودهای قدرت خدا در خلقت آسمان‌ها و زمین، آرام گرفتن زمین و حرکت و جنبش افلاک است و این موضوع به صراحت در آیاتی از قرآن، مطرح گردیده است. «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا...» (قرآن، ملک: ۶۷). «اوست کسی که زمین را برای شما رام گردانید پس در فراخنای آن رهسپار شوید...»

سبحان مالکی از آیات ملک اوست تسکین ارض و جنبش افلاک برقرار
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

زینت دادن آسمان‌ها با ستارگان، تسبیح گفتن رعد، ستایشگری ملائکه، صدای مهیب صاعقه و... نیز بخشی از جلوه‌های عظمت و تسبیح خداوند متعال هستند.

سبحان من تلالو من نور قدسه چندین هزار لولو رخشان آبدار
(همان)

تا قصر نیلفام مزین بود به نور چندین هزار شمع مصفا نهاده‌ای
(همان: ۲۰۶)

«إِنَّا زَيْنًا أَلْسَمَاءَ أَلْدُنْيَا بَزِينَةَ الْكَوَاكِبِ» (قرآن، صافات: ۶). «ما نزدیک‌ترین آسمان را به زیور انجم بیاراستیم».

ابن‌حسام خوسفی، بسیاری از پدیده‌های طبیعی را که در قرآن به وضوح به آن اشاره گردیده است با برداشتی محققانه از آیات آسمانی حق، وام گرفته و با بیانی شاعرانه بازگو نموده است. تسبیح گفتن رعد را می‌توان از این نمونه‌ها برشمرد. «وَيَسْبِحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ...» (قرآن، رعد: ۱۳). «و رعد و جمیع فرشتگان همه از بیم (قهر) خدا به تسبیح و ستایش او مشغولند و صاعقه‌ها را بر سر هر قومی بخواهد می‌فرستد».

سبحان مَنْ يُسَبِّحُهُ الرَّعْدُ بِالسَّحَابِ سبحان مَنْ يُحَمِّدُهُ الْحَوْتُ فِي الْبِحَارِ
افکننده از مهابت او جنبش سهام از کوس رعد زلزله در جرم کوهسار
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

علاوه بر این، جایگزینی شب با روز و بهره‌مندی موجودات از موهبت‌هایی که در هر کدام از این دو پنهان است نیز در آیات قرآن کریم به روشنی بیان گردیده است: «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ...» (قرآن، قصص: ۷۱). «بگو: چه تصور می‌کنید اگر خدا ظلمت شب را بر شما تا قیامت پاینده و ابدی گرداند جز خدا کیست خدایی که بتواند برای شما روشنی روز پدید آرد؟...».

پاک است قادری که شب آرد تو را به روز لو كان سرمداً بک من جَاءَ بِالنَّهَارِ
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

پس این خدای یگانه است که «فرمانروای حق» است و شایسته ستایش کردن. «فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ» (قرآن، مؤمنون: ۱۱۶). «پس برتر است خدا آن فرمانروای حق». سبحانک انتَ الْمَلِكُ الْحَقُّ يَقِينَا غفرانک و الرَّحْمَةَ نَرْجُوا و أمانها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹).

۳-۲: تجلی قدرت خداوند در آفرینش

خلقت آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن‌هاست، اختلاف شب و روز، تفاوت رنگ‌ها، آفرینش موجودات از جمله انسان‌ها و... اولاً جلوه‌ای از قدرت بی‌منتهای الهی است و ثانیاً نشانه‌ای است برای پرهیزگاران و صاحبان خرد و اندیشه. این مفاهیم در آیات زیادی از قرآن مجید بیان شده است:

«إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَبْصَارِ» (قرآن، آل عمران: ۱۹۰). «به درستی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین و پی در پی آمدن شب و روز برای خردمندان نشانه‌هایی است».

آیات تو بر دفتر ایام و لیالی آثار تو بر صفحه ساعات و زمان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

یکی از جلوه‌های قدرت الهی، آفرینش بی واسطه و بدون سابقه قبلی خداوند است که از آن با عنوان ابداع یاد می‌کنند. دهخدا این واژه را با معانی «تولید کردن، پیدا ساختن، افشاکردن و پدیدآوردن» (دهخدا، ذیل «ابداع») معنا نموده اما در حقیقت، این واژه می‌تواند معنی و مفهوم بالاتری نسبت به پدیدآوردن داشته باشد. کلمه «بدیع» از ماده «بَدَع» به معنای اختراع بدون الگوی پیشین است. در واقع، خالق کسی یا چیزی را از مواد موجود به وجود می‌آورد ولی بدیع یعنی از معدوم، چیزی را به وجود آوردن. خداوند علاوه بر خالق بودن، بدیع هم هست یعنی چیزهایی که سابقه وجودی نداشته‌اند یکباره به وجود می‌آیند و با اراده پروردگار محقق می‌شوند. جالب است که همین مفهوم را در کلمه فاطر

نیز می‌توان یافت. دهخدا این دو کلمه را هم با معنی «نواآفریده و نوآور» آورده است (دهخدا، ذیل «فاطر»).

«بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (قرآن، بقره: ۱۱۷). «او آفریننده آسمانها و زمین است و چون اراده آفریدن چیزی کند به محض آنکه گوید: موجود باش، موجود خواهد شد.» پس طبق این آیه، خداوند کسی است که بدون اینکه مقدماتی وجود داشته باشد، آسمان و زمین را از عدم به وجود آورده است و از آن بالاتر این است که برای به وجود آوردن اشیاء در عالم وجود، فقط اراده پروردگار کفایت می‌کند. «فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (قرآن، شوری: ۱۱). «خدا آفریننده آسمانها و زمین است...»

انگشت قضای تو به انواع صنایع بنگاشته بر چهره ابداع، نشان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

حسنی که در بدایع اشیا نهاده‌ای من صنعک البدیع تعالی نهاده‌ای
(همان: ۲۰۶)

اشاره به میوه‌های رنگارنگ، انواع حیوانات، گیاهان، معادن، تفاوت زبان و رنگ‌های انسان‌ها، جاری کردن چشمه‌ها و رویاندن کشتزارها و... مصادیقی از این خلقت‌ها و صنایع خدای یگانه هستند. «آیا ندیدی که خدا باران را از آسمان فرود آورد و به آن انواع میوه‌های گوناگون و رنگارنگ پدید آوردیم؟ و (در زمین) از کوهها طُرُق زیاد و اصناف و رنگ‌های مختلف سفید و سرخ و سیاه هست» (قرآن، فاطر، ۲۷).

عقد گهر بین ز سخای سحاب ریخته بر رشته سبز گیا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۶)

ای به صنعت بر فلک صد نقش زیبا ریخته لولو تر بر فراز فرش غبرا ریخته
(همان: ۱۹۵)

کرده پنهان در لعاب مُنج و کژدم نیش و نوش یعنی از نحل عسل شهد مصفا ریخته
(همان: ۱۹۶)

خداوند در قرآن کریم، به وحی کردن و الهام نمودن به زنبور عسل برای ساختن خانه در برخی کوه‌ها و درخت‌ها اشاره کرده و او را به خوردن از همه میوه‌ها دستور می‌دهد. نتیجه این طبیعت و غریزه که خدا در خلقت زنبور عسل قرار داده «... يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ...» (قرآن، نحل: ۶۹-۶۸). «... از شکم آنها (شهدی) نوشیدنی با رنگ‌های گوناگون بیرون می‌آید که در آن درمانی برای مردم است». در جای دیگر، زمانی که خدا بهشت موعود برای متقین را توصیف می‌کند در میان نعمت‌هایی که برمی‌شمارد به «نهرهایی از عسل خالص» نیز اشاره می‌نماید. «... وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُّصَفًّى...» (قرآن، محمد: ۱۵) و ابن حسام نیز با تلمیحی به این آیات و برداشت از آنها، عسل را شهد مصفا، نام نموده و بیان کرده است.

یکی دیگر از شئون قدرت بی‌چون و چرای الهی، خواست و اراده پروردگار است. اراده‌ای که

از آن به قضا یاد کرده‌اند و اگر اتفاق بیفتد جنبه حکم و امر مُبرم و قطعی پیدا کرده و دیگر در آن حکم، هیچ شک و تردیدی وجود نخواهد داشت. «... وَإِذَا قُضِيَ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (قرآن، بقره: ۱۷). «...و چون به کاری اراده فرماید فقط می‌گوید باش پس می‌شود». معنای قضا در امور تکوینی این است که خداوند اراده می‌کند که چیزی در خارج موجود شود و این اراده در خارج تحقق پیدا کرده و فوراً موجود می‌شود؛ مثل کافی بودن اراده خداوند برای آفرینش چیزی و یا نمونه عینی و ساده‌تر این که آتش برای حضرت ابراهیم (ع) بَرَد و سلام می‌شود. بدیهی است که در مقابل قضای الهی و امر محتوم او، هیچ چیز و هیچ کس را یارای مقابله و مخالفت نیست. این سنت الهی بر تمامی احوال موجودات و انسان‌ها سایه افکنده است و یکی از مصادیق بارز آن را می‌توان مرگ دانست که هرگاه امر خدای متعال در این‌باره قطعی گردد حتی برای لحظه‌ای پس یا پیش نخواهد شد و هیچکس را هم راه چاره‌ای جز تسلیم در برابر اراده الهی، نخواهد بود. «أَيُّنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ...» (قرآن، نساء: ۷۸). «هر کجا باشید اگر چه در کاخ‌های بسیار محکم، شما را مرگ فرا رسد».

در معرکه تیر قضای تو فکندند مردان مبارز فکن از دست کمان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹)

چون و چرا را به خدا راه نیست هر چه کند با تو مگو کین چرا
(همان: ۱۷)

در جایی دیگر هم ابن‌حسام، تقدیر معبود را بر تدبیر عبد مقدم دانسته و می‌سراید:

ز هرچه بر سر من می‌رود چه تدبیرم که در کمند قضا پایبند تقدیرم
سر قبول نهادم چو نقش بر دیوار به هر رقم که کشد نقشبند تصویرم
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۶۳)

و این چنین است که اگر خدا اراده رساندن خیر به کسی را بنماید هیچکس را یارای آن نیست که در مقابل اراده و خواسته خداوند، گردنکشی و قدرت‌نمایی کند.

با قدرت فرمان تو بر دست ضعیفی عاجز شده بازوی توانای توان‌ها به
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹)

این بیت ابن‌حسام که آن را می‌توان در قالب سروده‌ای آشنا بیان کرد که «گر نگهدار من آن است که من میدانم، شیشه را در بغل سنگ نگه می‌دارد». تلمیحی است به این آیه از قرآن کریم که خداوند بزرگ، اگر قصد خیررساندن به کسی را داشته باشد هیچکس را یارای مقابله با قدرت بی‌چون الهی نخواهد بود. «وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَ لِفَضْلِهِ...» (قرآن، یونس: ۱۰۷). «و اگر خدا بر تو ضرری خواهد هیچ کس جز او دفع آن ضرر نتواند و اگر خیر و رحمتی خواهد باز احدی منع فضل او نتواند که فضل و رحمت خود را به هر کس از بندگان بخواهد البته می‌رساند».

موضوع خلقت زمین و آسمان‌های چندگانه در شش روز، برافراشتن آسمان‌ها با ستون‌های نامرئی و آراستن و زینت دادن آسمان با ستارگان، در چندین جای قرآن کریم مطرح گردیده است.

«خدا کسی است که آسمان‌ها را بدون ستون‌هایی که آنها را ببینید برافراشت» (قرآن، رعد: ۲). «خدا همان کسی است که آسمان‌ها و زمین و آنچه را میان این دو وجود دارد، در شش روز آفرید...» (قرآن، فرقان: ۵۹). «آیا نمی‌دانید چگونه خداوند هفت آسمان را یکی بالای دیگری آفریده؟» (قرآن، نوح: ۱۵).

قَبَّه این گلشن نیلی حصار	ضابطه حکم تو دارد به پا
بر طَبَقْ صنع، طبق بر طبق	(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸)
از تو مزین شد و آراسته	قائمه نه طبقات سما
صنعتبران چرخ به امر تو بسته‌اند	زینه صُنْعُكَ یا مَنْ عَلا
بالای خاک تیره به شش روز کردند	(همان: ۱۵)
طارم شش روزه هفت آشکو	نه طاق و هفت طارم این نیلگون حصار
بهر قوام ملک به شش روز هفت فرش	هفت آشکوی گنبد پیروزه استوار
	(همان: ۱۱۹)
	بر زبر خاک تو کردی بنا
	(همان: ۱۵)
	در زیر قصر گلشن خضرا نهاده‌ای
	(همان: ۲۰۶)

سخن از آراستن نزدیک‌ترین آسمان به زمین با ستارگان و حفظ آن از هر شیطانی خبیث، در قرآن چنین آمده است:

و همانا ما در آسمان کاخ‌های بلند برافراشتیم و بر چشم بینایان عالم آن کاخ‌ها را به زیب و زیور بیاراستیم و آن را از هر شیطان مردودی محفوظ داشتیم لیکن هر شیطانی برای سرقت سمع به آسمان نزدیک شود شهاب ثاقب (تیر شهاب و شعله آسمانی) او را تعقیب کند (قرآن، حجر: ۱۸-۱۶).

در قرآن مجید، شهاب ثاقب به‌عنوان وسیله‌ای برای دورکردن شیاطین از آسمان آمده و آن تیری است که هرگز از هدف خطا نمی‌رود. شهاب به معنی شعله‌ای از آتش افروخته و یا شعله‌های آتشین است که برخی اوقات در آسمان شب به صورت خط ممتد دیده می‌شود و ثاقب به معنی نافذ و سوراخ‌کننده است. گرچه مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌فرماید:

... منظور از نزدیک شدن شیاطین برای استراق سمع و رانده شدن آنها به وسیله شهاب، آن است که آنها می‌خواهند به جهان فرشتگان نزدیک شوند تا از اسرار خلقت و

حوادث آینده آگاهی یابند ولی فرشتگان، شیاطین را با انوار ملکوتی که شیاطین تاب تحمل آن را ندارند می‌رانند (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۲: ۱۳۸).

انداخته بر لشکر جاسوس عفاریت از جرم کواکب، شب قهر تو سنان‌ها
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۲۹).

پدیدآوردن شب و روز و از دل هر کدام دیگری را درآوردن، یکی دیگر از آثار قدرت بی‌چون و چرای الهی است. «تُولِجُ اللَّيْلُ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارُ فِي اللَّيْلِ...» (قرآن، آل‌عمران: ۲۷). «شب را در پرده روز نهان سازی و روز را در حجاب شب ناپدید گردانی...» «...يُكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكْوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ...» (قرآن، زمر: ۵). «شب را بر روز می‌پیچد و روز را بر شب...»

از صنع توست کاینه تاب آفتاب از صنوع توست کاینه تاب آفتاب
حکم توست کافر شام سیاه روی حکم توست کافر شام سیاه روی
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

چشم جهان کرده پر از توتیا ای ز سیاهی شب سرمه رنگ
بر رخ گیتی زده هر دم صفا ای ز سپیدی سپیداب صبح
(همان: ۱۵)

در آبگینه خانه مینا نهاده‌ای از آفتاب و ماه دو مشعل به صبح و شام
(همان: ۲۰۶)

شکی نیست که هر کدام از آفریده‌های پروردگار، آینه‌ای از تجلی ذات و راوی لطف اویند و اگر با چشم باطن بنگریم بی‌گمان در برابر قدرت لایزال الهی، سر تعظیم و تسلیم فرومی‌آوریم و این همان چیزی است که خدا در آیات آسمانیش از ما خواسته است. «پس آثار رحمت الهی را مشاهده کن که چگونه زمین را پس از مرگ زنده می‌گرداند! محققاً همان خداست که مردگان را هم باز زنده می‌کند...» (قرآن، روم: ۵۰).

این همه صنع آینه لطف اوست نیک بین تا بنماید تو را

(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۶)

ابن‌حسام با دیدن و دقیق شدن به این نشانه‌های الهی، آن را وسیله‌ای برای عبرت گرفتن و رسیدن به چشم بصیرت می‌داند:

ای عندلیب گلشن جان بر چمن حرام تا بشنوی ز منبر گل نغمه هزار
یک ره به چشم فاعتبرو گر نظر کنی صاحب بصارتی شوی از روی اعتبار
(همان: ۱۱۹)

ابن‌حسام در مناجات‌های منظومش، عنایت خاص خدا به بندگان برگزیده‌اش یعنی پیامبران را نیز دور از نظر قرار نداده و با برشمردن عنایات خداوند به آنها، جلوه‌هایی از قدرت و عنایت خدا را به تصویر کشیده است. از آن نمونه‌اند: وفاکردن ابراهیم (ع) به عهدش با خدای یگانه «وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى» (قرآن، نجم: ۳۷)، عزیزبودن یوسف نزد پدر

و سرافکندگی برادران پس از آن همه مکر و دسیسه، تجلی خداوند بر کوه طور و رسیدن موسی (ع) به مقام توبه و رضا و

با همه خُلت که خلیل از تو یافت
سرد شد آن آتش دشمن بر او
گردن تسلیم سماعیل و خاک
تا «و فدیناه بذبح عظیم»
هم به عتاب تو گرفتار ماند
یوسف مه روی و عزیز پدر
موسی عمران و تجلی و طور

یافت به قرب تو ز دشمن جفا
ای ز تو هم درد و هم از تو دوا
گوش براهیم و ندای وفا
آمدش از حضرت عزت ندا
نوح به گردابه خوف و رجا
خواری اخوان و امید وفا
صاعقه و صعق و مقام رضا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۷)

۳-۳: رحمت و مهربانی خداوند

فضل و رحمت و بخشش خدای مهربان، همچون چشمه‌ای همیشه جوشان، در تمام شئون آفرینش جاری است. «... كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ...» (قرآن، انعام: ۵۴). «... خدا بر خود رحمت و مهربانی را واجب نمود...» «وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ» (قرآن، کهف: ۵۸). «پروردگار شما بخشنده و دارای رحمت است.»

فضل تو ربیعی است نه چون فصل ربیعی
کو را برسد آفت نقصان خزانها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸)

دست کرم عام تو بر سفره انعام
درخانه الطاف تو آراسته خوانها
(همان: ۲۸)

ترکیب «دست کرم عام خداوند» در این بیت، اشاره‌ای است به رحمت خداوند که شامل حال همه موجودات شده و تمامی خلقت را دربر گرفته است و این همان ترجمان رحمانیت خدای متعال است که

مشهور در میان گروهی از مفسران این است که صفت رحمان، اشاره به رحمت عام خداست که شامل دوست و دشمن، مؤمن و کافر، نیکوکار و بدکار می‌باشد. اگر همه بندگان از مواهب گوناگون حیات بهره‌مندند و روزی خود را از سفره گسترده نعمت‌های بی‌پایان خدای بخشنده برمی‌دارند، این همان رحمت عام اوست که پهنه هستی را در بر گرفته و همگان در دریای آن شناورند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۲).

این همان مفهومی است که سعدی علیه‌الرحمه به آن اشاره کرده و می‌گوید: «باران رحمت بی‌حسابش همه را رسیده و خوان نعمت بی‌دریغش همه جا کشیده» (سعدی، ۱۳۸۵: ۳).

به نظر نگارنده، مفهوم این بیت ابن حسام، با توجه به معانی کلماتی که در آن آمده به آیه ششم از سوره هود اشاره دارد به ویژه که واژه‌هایی نظیر سفره و خوان، می‌توانند

ارتباطی مستقیم با رزق و روزی موجودات پیدا کنند. «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (قرآن، هود: ۶). «و هیچ جنبنده در زمین نیست جز آنکه روزیش بر خداست و خدا قرآرگاه (منزل دائمی) و آرامشگاه (جای موقت) او را می‌داند و همه احوال خلق در دفتر علم ازلی خدا ثبت است» به علاوه این بیت می‌تواند اشارتی به عبارت «و رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (قرآن، اعراف: ۱۵۶) باشد که از آن، رحمت و وسعۀ الهی که شامل هر چیزی می‌شود، برداشت می‌گردد.

در روایتی نیز از امام صادق (علیه‌السلام) می‌خوانیم که «خداوند معبود همه چیز است، نسبت به تمام مخلوقاتش رحمان و نسبت به خصوص مؤمنان رحیم است» از سوی دیگر «رحمان» را صیغۀ مبالغه دانسته اند که خود دلیل دیگری بر عمومیت رحمت او است و «رحیم» را صفت مشبیه که نشانه ثبات و دوام است و ویژه مؤمنان می‌باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۲).

تو اهل عطیاتی و ما اهل خطیئات
از ما همه این آید و از تو همه آنها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹).

بنا به آیات قرآن، آنچه نیکی و خوبی و بخشش است از جانب خداست و آنچه از بدی‌ها و سیئات است ثمره کارهای بندگان. «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» (قرآن، نساء: ۷۹). «آنچه از نیکی‌ها به تو می‌رسد از طرف خداست و آنچه از بدی به تو می‌رسد از جانب خود توست»

او و بذل عام و انعام و عطا و مرحمت
ما و تشویر و خیال و مکر و دستان و خیال
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۵۰).

یکی از جنبه‌های آشکار مهربانی خداوند، ستارالعیوب بودن اوست. انسان‌ها در فراز و نشیب‌های گوناگون زندگی، گاه ممکن است از مسیر مستقیم بندگی فاصله گرفته و دچار لغزش و اشتباهی گردند که با خواسته خدای متعال در تقابل باشد. گرچه طبیعت گناهان این است که انسان را از قرب خداوند مهربان، دور می‌کند اما خداوندی که همیشه رحمت و مهربانیش بر غضب و خشمش سبقت گرفته، هم پوشاننده عیوب و گناهان است و هم راه برگشت و جبران را برای بندگان باز گذاشته است.

«إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ...» (قرآن، فرقان: ۷۰). «مگر کسی که توبه کند و ایمان آورد و کار شایسته کند پس خداوند بدی‌هایشان را به نیکی‌ها تبدیل می‌کند...»

بیوشاند چنان پوشیدنی‌ها
که نادیده کند نادیدنی‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۳۸۸)

مهم‌تر این که خدای بخشنده، گاه چنان پنجره امید را به روی بندگان می‌گشاید که علاوه بر وعده بخشش گناهان، با وعده بدل کردن بدی‌ها به نیکی‌ها، دری رو به اقیانوس بی‌کران رحمتش را برایشان باز می‌کند تا حتی اگر بر نفس خویش زیاده‌روی

به خرج داده‌اند به امید عنایت و محبت بی حد و حصر پروردگار به شاهراه مستقیم بندگیش برگردند.

چو لطفش پرده رحمت نوازد هزاران کرده را ناکرده سازد
(همان: ۳۸۸).

«قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا...» (قرآن، زمر: ۵۳). «بگو ای بندگان من که بر خویشتن زیاده‌روی روا داشته‌اید از رحمت خدا نومید مشوید در حقیقت خدا همه گناهان را می‌آمرزد...».

۳-۴: علم لایتناهی خداوند

خداوند متعال، دانای آشکار و نهان است و هیچ چیز از نگاه نافذ او پنهان نیست. «...إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى» (قرآن، اعلی: ۳). «... به درستی که او به امور آشکار و پنهان عالم آگاه است».

پوشیده و پنهان ز تو پوشیده و پنهان
توان که به نزدیک تو پیداست نهان‌ها
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۲۹)

کریم بی بدل دانای اسرار
قدیم لم یزل دارای ستار
همه پوشیده و پنهان بداند
ز او پوشیده‌ای پنهان نماند
(همان: ۳۸۸)

۳-۵: تجلی خداوند و قیامت

آیات نورانی قرآن به این حقیقت اشاره دارد که خداوند فراتر از مکان است و این چنین موجودی در همه جا هست اما نه بدین معنا که در مکان حلول کند که ملازم با محدودیت و جسمانیت است. علامه مجلسی روایتی از امام صادق (ع) نقل می‌کند با این مضمون که «همانا خداوند به زمان و مکان و حرکت و سکون و انتقال وصف نمی‌شود بلکه او آفریدگار زمان و مکان و حرکت و سکون و انتقال است» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۰۹). «و لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَإِنَّمَا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ» (قرآن، بقره: ۱۱۵). «مشرق و مغرب، از آن خداست. پس به هر کجا رو کنید آنجا رو به خداست».

بی جای و مکانی چه مکان؟ جای و مکان چیست؟
ای بی تو وای با تو به هر حال مکان‌ها
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۲۹).

از طرفی صحبت از لقای الهی و دیدار پروردگار در آیاتی از قرآن کریم مطرح گردیده است که البته واکاوی این مفهوم در روایات اهل بیت (ع) و کلام علمای دین، از حوصله این گفتار، بیرون است.

«وَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ» (قرآن، بقره: ۲۲۳). «و از خدا خویشتن را برحذر دارید و بدانید که شما او را ملاقات خواهید کرد».

«فَوْقَهُمُ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا» (قرآن، انسان: ۱۱). «پس خدا نگهدار آنان از آسیب و گزند آن روز است و آنها را در حالی که به آنان شادابی و شادمانی ارزانی

داشت ملاقات کرد».

ابن حسام، معتقد است دلیل تمایل قلب‌ها برای رفتن به جنات الهی، در واقع تمایل به دیدار با پروردگار متعال است.

در روزه اگر وعده لقای تو نبودی هرگز نبدی میل جنان‌ها به جنان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹)

این عطا از کاشفات پرده اسرار اوست باش تا روز تجلی پرده بردارد جمال
(همان: ۱۴۹)

یکی دیگر از خصوصیات قیامت، رسیدگی و محاسبه اعمال انسان‌هاست. این وعده خدای متعال است که ترازوهای عدالت را در روز قیامت برپا کرده و ذره به ذره اعمال انسان‌ها را محاسبه می‌نماید. «ما ترازوهای عدل را در روز قیامت برپا می‌کنیم، پس به هیچ‌کس کمترین ستمی نمی‌شود و اگر به مقدار سنگینی دانه خردلی باشد ما آن را حاضر می‌کنیم و کافیست که ما حساب‌کننده باشیم» (قرآن، انبیاء: ۴۷).

آن روز که کیال ترازوی قیامت اعمال بد و نیک بسنجد به کپان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹)

باشد که ز سرمایه الطاف تو یابیم باش تا سودی که از او دفن توان کرد زیان‌ها
(همان)

ابن حسام، امید به بهره‌مندی از سرمایه الطاف و فضل الهی را سودی می‌داند که به وسیله آن می‌توان زیان‌ها را دور کرد. این مفهوم، تلمیحی است به آیه‌ای که دوری از فضل و رحمت الهی را خسران و زیان واقعی برمی‌شمارد. «...فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (قرآن، بقره: ۶۴) «... و اگر فضل و رحمت خدا شامل حال شما نمی‌شد البته در شمار زیانکاران بودید».

۳-۶: شناخت خداوند

گروهی از افراد چنان در خویشستن و خویشستن خواستن غرق می‌شوند که گویا جز خود چیزی نمی‌بینند و جز خود، کسی را قبول ندارند. این افراد، هیچگاه پای از وجود نفسانی خویش فراتر نمی‌نهند و گامی رو به خدای بخشنده نمی‌توانند بردارند. قرآن کریم این‌گونه افراد را با عناوین مختال و فخور معرفی می‌نماید و می‌فرماید: «خداوند کسانی که خیال‌پرداز و فخرفروشنند را دوست نمی‌دارد» «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا» (قرآن، نسا: ۳۶).

مختال به معنای کسی است که دستخوش خیالات خود شده و خیالش او را در نظر خودش شخصی بسیار بزرگ جلوه داده، در نتیجه دچار کبر گشته و از راه درست گمراه شده است. فخور هم به معنای کسی است که زیاد افتخار می‌کند و چون قلبشان وابسته به غیر اوست خدا نیز آنان را دوست ندارد.

دیده خودبین نه خدایین بود زانکه تو با خود ز خدایی جدا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۷)

خودبینی، حجاب خدایینی است و خودشناسی، وسیله خداشناسی. در این میان، راه رسیدن به خدا جداشدن از دیگران و تکیه کردن بر ذات لایتناهی اوست.

بر در او برشکن از غیر او در ره او درگذر از ماسوا
(همان: ۱۷)

این بیت، ترجمانی از واژه تفویض است که به معنای واگذارکردن امور به خدا می باشد و این یعنی خداوند را در امور خود حاکم قرار دهیم و تدبیر امور را با توکل به او به او واگذاریم. «فَسْتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ...» (قرآن، غافر: ۴۴). «پس به زودی گفتارم را متذکر می شوید و من کار خود به خدا وامی گذارم که او کاملاً بر احوال بندگان بیناست».

نگاه به جهان هستی و شگفتی های آن به ویژه دقت در خلقت انسان به عنوان اشرف مخلوقات که خلاق عالم به واسطه خلقت او خویشتن را ستوده است بی اختیار نشانه های خدا را در مقابل دیدگان هر آزاده ای قرار می دهد تا با دقت در خلقت خویش به بزرگی و یگانگی خدای خویش دست یابد.

دُرّ جمیل «احسن تقویم» را به فضل در ضمن خلقت رخ زیبا نهاده ای
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۰۷).

«لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (قرآن، تین: ۴). «به راستی انسان را در نیکوترین اعتدال آفریدیم».

هر زیب و زینتی که در انسان ممکن است زیبا نهاده ای و چه زیبا نهاده ای
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۶).

«وَصَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ» (قرآن، تغابن: ۳). «و شما را صورتگری کرد و صورت هایتان را نیکو آراست».

روشن است که هیچ چیزی در عالم خلقت و در میان مخلوقات الهی، به اندازه خلقت انسان و پیچیدگی های جسمانی و روحانی او، نمی تواند شاهرهی مستقیم برای رسیدن به شناخت خداوند متعال و صفات او باشد و این در واقع، اشاره ای است مستقیم به حدیث نبوی که می فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (قمی: ۱۳۸۸، ج ۲: ۶۰۳). «کسی که خویش را بشناسد، خدای خویش را شناخته است».

دیده دل باز کن و درنگر در خود و از خود بطلب کیمیا
معرفت نفس، خدادانی است چون شناسی، شناسی خدا
بی خود از آنی که چنین بیخودی گر تو خدا می طلبی با خود آ
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۸).

میل به زندگی جاوید از دیرباز در وجود بشر وجود داشته است. اما فکر سیال و اندیشه

بلندپرواز انسان‌ها هر چه بیشتر در این زمینه به پرواز درمی‌آید جز به یک نتیجه نمی‌رسد و آن هم این که «همه فانی‌اند و فقط و فقط، ذات حق پاینده و باقی است». «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٌ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» (قرآن، رحمان: ۲۷-۲۶). «و زنده ابدی ذات خدای با جلال و عظمت توست».

«كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَئِنَّ الْإِلَهَ الْأَكْبَرُ وَالْأَكْبَرُ» (قرآن، قصص: ۸۸). «هر چیزی جز ذات پاک الهی هالک الذات و نابود است فرمان با او و رجوع شما به سوی اوست».

پیر خرد با همه وهم جوان راند به دروازه ملک بقا
ملک بقا را همه ملک تو یافت در طلب ملک بقا شد فنا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۸).

حقیقت این است که دنیا با همه شیرینی و زیبایی‌هایش، دار بلا و خطر و امتحان است. «رنج و مشقت از هر سو و در تمامی شؤون حیات بر انسان احاطه دارد و این معنا بر هیچ خردمندی پوشیده نیست که انسان در پی به دست آوردن هیچ نعمتی بر نمی‌آید... مگر آمیخته با ناملایماتی که عیش او را منغص می‌دارد» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۲: ۴۸۷).

از مولاعلی (ع) آمده است که «دنیا سرایی فرورفته در بلا (گرفتاری‌ها) و شناخته‌شده به بی‌وفایی است، احوال آن نیاید و ساکنان آن به سلامت نرهند؛ حالاتش گوناگون و نوبت‌هایش در حال تغییر است. زندگی در آن نکوهیده است و امنیت و آسایش در آن یافت نمی‌شود» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۶). تمام این مفاهیم، ترجمان روشنی از این آیه قرآن است که «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ» (قرآن، بلد: ۴) «ما انسان را به حقیقت در رنج و مشقت آفریدیم».

علامه دهخدا بلا را با معنی آزمایش، آزمون و امتحان (دهخدا ۱۳۹۰: «بلا») و فرهنگ فارسی معین آن را با معانی سختی، گرفتاری و رنج (معین ۱۳۸۶: «بلا») و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان آن را به معنای رنج و خستگی بیان نموده است و ابن‌حسام، در بیت زیر این موضوع را به شیوایی منعکس کرده است:

ای همه راه تو خطر بر خطر وی همه کوی تو بلا بر بلا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۷).

خداوند بزرگ در قرآن کریم از کتاب آسمانی خودش با تعبیر «بیان» نام برده و می‌فرماید: «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (آل‌عمران: ۱۳۸). «این کتاب، بیان برای مردم و هدایت و موعظه برای متقین می‌باشد».

بدیهی است که قرآن کریم، دریایی است که به تعبیر حضرت علی (ع) «آبِ آن را تمام نتوانند کشید» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۸). در تفسیر شریف «المیزان» روایت‌هایی از پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) در مورد بطن‌های این دریای عمیق، وارد شده است. از جمله اینکه پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «قرآن، ظاهری دارد و باطنی و باطن آن هم باطنی دارد تا هفت باطن یا تا هفتاد باطن» (قمی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۰۷). این بیت از ابن‌حسام تلمیحی است به این

موضوع که ای بسا نطق‌ها و بیان‌هایی که در اعماق دریای بیکران بیان الهی، به غواصی پرداخته و برای رسیدن به معنا و مفهوم بلند و آسمانی آن، به گرداب تفکر فرو رفته‌اند.

ای بس که فرو رفت به گرداب تفکر اندر عمق بحر بیان تو بیان‌ها
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۹).

طبق مفاهیم قرآنی، عطاکردن و مانع شدن از بخشش و عزت و خواری، به یقین در دستان قدرت پروردگار توانا هستند. «بگو: خدایا! ای مالک همه موجودات! به هر که خواهی حکومت می‌دهی و از هر که خواهی حکومت را می‌ستانی و هر که را خواهی عزت می‌بخشی و هر که را خواهی خوار و بی‌مقدار می‌کنی...» (قرآن، آل‌عمران: ۲۶).

خود نسزد گر برود مشتھی از سر خوان کَرمت ناشتا
منع و عطا چون همه از پیش توست منع مکن از من مسکین عطا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۸).

یکی از صفات خدای بزرگ در قرآن کریم حلیم بودن اوست. نسبت دادن حلم به خداوند، از این جهت است که او در کیفر دادن به گناهکاران شتاب نمی‌کند و با مهلتی که به ایشان می‌دهد، بر آنها منت می‌گذارد. «وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا» (قرآن، احزاب: ۳۳). «و آنچه در دلهای شماست خدا می‌داند و خدا همواره دانای بردبار است.» و ابن حسام نیز این موضوع را دست‌مایه قرار داده و بردباری خدا را امید به گذشت و عفو او می‌داند:

ما در حجاب کرده خویش و تو عیب پوش ما زیر بار معصیتیم و تو بردبار
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۲۰).

«ابن حسام» پس از تسبیح خدا و دعوت به سیر در آفاق و انفس و پس از آن رسیدن به معرفت خدا، با اشاره‌ای صریح به این حدیث از امام صادق (ع) که می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ كَلَّ لِسَانَهُ» «هر که خدا را شناخت زبانش به لکنت افتد» (طبرسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۱۷۶) کلام خود را این گونه تکمیل می‌کند که گنگ شد این منطق گویا که من مَن عَرَفَ اللَّهَ شَنُودَم نَدَا
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۸).

و این به نوعی بیان همان مفاهیمی است که مولوی در مثنوی معنوی به آن پرداخته:

بر لبش قفلست و در دل رازها لب خموش و دل پر از آوازا
عارفان که جام حق نوشیده‌اند رازها دانسته و پوشیده‌اند
هر که را اسرار کار آموختند مُهر کردند و دهانش دوختند
(مولوی، ۱۳۸۸: ۲۲۴۰-۲۲۳۸).

در آخر کار نیز ابن حسام کلام خود در مقابل خالق را هیچ دانسته و سکوت را در برابر بزرگی او برتر می‌داند و می‌گوید:

این سخن چند که من گفتم خود به چه آرزد به چه آرد بها

مرغ دلاویز سخن‌ساز عقل در چمن حمد تو می‌زدنوا
هیچ‌مَدان بود و ندانست هیچ لال شد این منطق دستان‌سرا
(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۸).

۴- نتیجه‌گیری

تلمیحات با ایجاد آشنایی در ذهن مخاطب با وسیع‌ترکردن مرزهای اندیشه‌های شاعران از طریق اشاره به آیات، احادیث و روایات، داستان‌ها و حکایات و... به‌منظور شناسایی سریع مقصود و منظور خالقان اثر، به معنی‌آفرینی پرداخته و تا حد زیادی، درک عینی و محسوس افکارشان را ممکن می‌سازد. دیوان مولانا محمدابن‌حسام خوسفی، آکنده است از تلمیحات و اشارات قرآنی که هم آشنایی شاعر با مفاهیم آسمانی قرآن کریم و زیست خداپاورانه این شاعر را نشان می‌دهد و هم کلام او را معطر به عطر آیات بهاری قرآن نموده و شعرش را شعری پرمعنی در حوزه آیینی قرار داده است. البته که استفاده از تلمیحات و اشارات و تضامین قرآنی، تنها هنر ابن‌حسام در این زمینه نیست اما به نظر می‌رسد در کنار تجلی عشق و ارادت او به پیامبر گرامی اسلام (ص) و خاندان پاکش، یکی از دلایلی باشد که این شاعر را در جایگاهی شایسته در میان سرایندگان آیینی نشانده است. ابن‌حسام، باوری خدامحور دارد و کوشیده است تا با بهره‌مندی هنرمندانه از تلمیحات و اشارات قرآنی و معارف اهل بیت (ع) به خوبی به بیان باورهایش در باب توحید و یگانگی خداوند و معرفی او در ذات و صفات و افعال بپردازد.

کتابنامه

- قرآن کریم. (۱۳۸۶). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: بنیاد قرآن و عترت.
- نهج البلاغه. (۱۳۸۸) ترجمه محمد دشتی. تهران: سنا.
- تفتازانی، مسعود. (۱۴۰۷). *المطوّل فی شرح تلخیص المفتاح*. قم: داوری.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. به اهتمام علی اسلامی. قم: اسراء.
- حسینی بحرانی، سیدهاشم. (۱۳۷۵). *البرهان فی تفسیر القرآن*. به اهتمام اشرف ابوالقاسم سالک و ترجمه عبدالله صالحی نجف‌آبادی. تهران: آفتاب.
- خوسفی، محمد ابن حسام. (۱۳۹۰). *دیوان*. به اهتمام مرادعلی واعظی. تهران: فکر بکر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۹۰). *لغت‌نامه*. زیر نظر سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۳۷). *غیاث‌اللغات*. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: کانون معرفت.
- سعدی شیرازی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۵). *کلیات سعدی*. به تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: هر مس.
- رازی، شمس قیس. (۱۳۷۳). *کتاب المعجم فی معاییر اشعارالعجم*. به اهتمام سیروس شمیسا. تهران: فردوس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۵). *فرهنگ تلمیحات*. تهران: فردوس.
- صفی پوری، عبدالرحیم عبدالکریم. (۱۳۷۷). *منتهی‌الارب فی لغات العرب*، با مقدمه و تصحیح علیرضا حاجیان‌نژاد. تهران: افست.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۹). *تفسیر المیزان*، به ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۹۲). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار* به ترجمه عبدالله محمدی و مهدی هوشمند. تهران: دارالتقلین.
- قمی، عباس. (۱۳۸۸). *سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار* با مقدمه علی اکبر الهی خراسانی. مشهد مقدس: آستان قدس رضوی.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۳۸۶). *بحارالانوار*، به اهتمام محمدباقر بهبودی. تهران: المکتبه الاسلامیه.
- معین، محمد. (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: زرین.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی خمینی، روح الله. (۱۳۷۳). *آداب الصلوه*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- مولوی، جلال‌الدین محدبن محمد. (۱۳۸۸). *مثنوی معنوی*، با مقدمه قدمعلی سرامی، تهران: شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر.
- همای، جلال‌الدین. (۱۳۶۳). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: توس.

